

Liberaal christendom

Ervaren, doen, denken

RICK BENJAMINS, JAN OFFRINGA, WOUTER SLOB (RED.)

samen met

Klaas Douwes • Henri Frölich • Wilma Hartogsveld
Yvonne Hiemstra • Arne Jonges • Wilhelm Lagrouw
Alke Liebich • Sytze Ypma

SKAN DALON
KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Inhoudsopgave

	WOORD VOORAF	7
1.	WAAR WIJ ONS BEVINDEN. EEN LOKALISATIE OP DE THEOLOGISCHE LANDKAART <i>Rick Benjamins</i>	12
2.	BEGRIJPEN <i>Arne Jonges</i>	42
3.	WAARHEID <i>Wouter Slob</i>	52
4.	BOVEN ONSZELF UITSTIJGEN DOOR DE GEEST <i>Rick Benjamins</i>	62
5.	JEZUS <i>Sytze Ypma</i>	72
6.	CHRISTUS, BELICHAMING VAN GOD <i>Rick Benjamins</i>	82
7.	GOD LATEN BESTAAN <i>Rick Benjamins</i>	92
8.	DE BIJBEL ALS WOORD VAN GOD <i>Wouter Slob</i>	102
9.	DE BIJBEL ALS GESPREKSPARTNER <i>Alke Liebich</i>	114
10.	TUSSEN SLEUR EN SPEL. OVER DE LITURGIE <i>Arne Jonges</i>	124

11.	GEBED NA HET GEBED <i>Klaas Douwes</i>	132
12.	NEEM, EET, DRINK. OVER HET DOEN VAN RELIGIE <i>Yvonne Hiemstra</i>	140
13.	KERK <i>Henri Frölich</i>	148
14.	IEDEREEN IS VAN DE WERELD <i>Jan Offringa</i>	156
15.	RELIGIE EN GEWELD <i>Wilhelm Lagrouw</i>	166
16.	VRIJHEID <i>Wilma Hartogsveld</i>	176
17.	LIEFDE <i>Wilma Hartogsveld</i>	186
18.	SEKS <i>Wouter Slob</i>	196
19.	CREATIVITEIT <i>Jan Offringa</i>	206
20.	GASTVRIJHEID <i>Rick Benjamins, Arne Jonges, Jan Offringa en Wouter Slob</i>	216
21.	VERTREKPUNT VOOR RELIVANT	225
	OVER DE AUTEURS	231
	REGISTER VAN NAMEN EN BEGRIPPEN	234

Woord vooraf

Een liberale theologie is een theologie die onorthodox, open, vrijmoedig, vrijzinnig of modern is, of vooral op zo'n manier de christelijke traditie interpreteert. Als auteurs hebben wij bewust voor deze ruime benaming gekozen, ook al is ze in Nederland niet heel gebruikelijk. De term 'liberaal' bleek het best aan te geven welke theologie wij vanuit verschillende achtergronden beoefenen. Ieder voor zich zal zijn eigen achtergrond natuurlijk nader willen preciseren en geen van ons heeft de behoefte om zich onder een nieuw vaandel te scharen, maar wat wij delen is een ruimdenkende, niet-dogmatische vorm van christendom, die zonder opdringerigheid het belang van christelijk geloof wil uitspreken. Dat bedoelen wij met 'liberaal' en deze vorm van christendom doet zich op verschillende manieren en in verschillende kerken en stromingen voor.

Dit boek over liberaal christendom is ontstaan toen, op initiatief van Rick Benjamins en Sytze Ypma, een aantal theologen bijeenkwam uit de Vereniging van Vrijzinnige Protestanten en Op Goed Gerucht. Zij wilden een taak oppakken waarvoor je vroeger een theologische commissie zou hebben ingesteld. Onder de naam Relivant wilden (en willen) ze uitdrukking geven aan het liberaal theologisch gedachtengoed en laten zien wat daarin van belang is voor mensen van nu.

Liberaal theologisch gedachtengoed lijkt in de aandacht wat weggedrukt te worden. Als religie ergens aan de orde is – en in onze samenleving is dat bijna dagelijks het geval in een of andere kwestie – wordt vaak een tegenstelling geconstrueerd tussen religieus fundamentalisme en secularisme. Een orthodox geloof wordt in dat schema vaak bij het fundamentalisme ondergebracht, de liberale gelovigen zijn dikwijls de moeite van

het noemen niet waard. Liberale theologen houden zich echter in een seculiere omgeving met religie bezig en denken dat religie en godsdienst raken aan wezenlijke zaken van het menselijk bestaan en dus ook de samenleving. Ze zijn van mening dat de religieuze thematiek zijn relevantie blijft behouden in een seculiere context, al neemt religie daarin nieuwe gedaanten aan. Een verdringing van religie en geloof is ongewenst, omdat wezenlijke aspecten van het leven en het samenleven daardoor gemakkelijk over het hoofd worden gezien.

Als deelnemers aan Relivant gingen wij met elkaar in gesprek. Dat is ook de meest fundamentele manier om aan theologie te doen. Die gesprekken gingen overal over, omdat wij allemaal praktiserende predikanten zijn of waren, die in hun werk veel verschillende zaken tegenkomen. Predikanten spreken voortdurend met mensen en dat doen ze zonder camera's – vooral zonder camera's. Ze hebben daarbij ook geen agenda, therapeutisch of anderszins, maar laten zich leiden door wat ter sprake komt, en dat kan van alles zijn. De vreugde van geboorte en groei, werkloosheid die een relatie onder druk zet, spoken uit het verleden die mensen achtervolgen, enthousiasme voor de uitvoering van een taak of juist problemen op het werk, seksverslaving, ontsporingen door fraude of agressie, rouw en verdriet, het verlangen van mensen naar een thuis of naar iets nieuws. Dat komt allemaal ter sprake in alle vertrouwelijkheid en kwetsbaarheid.

Daarbij staan predikanten midden in een geloofsgemeenschap die het leven viert, waar mensen met elkaar meelevend en om dat leven dankbaar zijn en bidden. In die gemeenschappen wordt nagedacht over de waarde van het leven en de waarden die mensen zelf aanhangen en realiseren. De veranderingen die mensen door persoonlijke omstandigheden en maatschappelijke ontwikkelingen hebben ondergaan, worden er verwoord en predikanten brengen dat in gesprek met de Bijbel, die zelf al een gesprek vormt van allerlei stemmen en tegenstemmen in een lange traditie, zoals in dit boek zal worden benadrukt. De geloofsgemeenschap staat bovendien open voor wat er aan kritiek en hulpbehoefte van buiten de eigen gemeenschap op

haar afkomst en draagt bijvoorbeeld bij aan ouderenwerk, vreemdelingenwerk, voedselbanken en inloophuizen om daarmee in haar eigen omgeving van betekenis te zijn.

Het gesprek in Relivant legde zich toe op de theologie. Dat is niet per se vanzelfsprekend in een liberaal christelijke context. Wat daar aan theologie wordt gedaan zit dikwijls ingebakken in de kerkdiensten, in gesprekken van onderling meeleven, in de positie die men in de samenleving inneemt en is verweven met wat mensen doen. Theologie is naar onze mening geen ideologie die op basis van beginselen een wereldbeschouwing biedt en mensen op grond daarvan instructies geeft voor hun gedrag. Ze is veeleer vervlochten met een manier van zeggen en doen die in de uitwisseling wordt gevormd en impliciet aanwezig is. Waar ze expliciet wordt uitgesproken, gebeurt dat doorgaans in fragmenten die voor verbetering vatbaar zijn en passen in deze tijd, op deze plaats, voor deze gelegenheid. Natuurlijk liggen daar dan wel weer opvattingen onder of achter, en die hebben wij naar voren gehaald om ze als zodanig te belichten. Wij willen daarmee laten zien wat geloof is en doet, en wat geloofsvoorstellingen zijn en doen. We willen verduidelijken dat ze relevant kunnen zijn door perspectieven aan te reiken en we willen ze beschermen tegen de misverstanden die opkomen zodra ze worden behandeld als ware beschrijvingen van de werkelijkheid. We haalden ze naar voren om de kern van onze geloofs- en levenshouding te presenteren, zodat die naar binnen toe doordacht kan worden en naar buiten toe verhelderend kan zijn.

In de gesprekken kwamen belangrijke thema's aan de orde: wat je bij God kunt voorstellen en hoe je zijn bestaan en niet-bestaan bedoelt, welk belang met Jezus – al dan niet als Christus – is gemoeid en wat je bijvoorbeeld aan moet met wonderen of geweld in bijbelpassages. Onderling konden de meningen uiteenlopen. Wij hebben ons best gedaan om toch een vertrekpunt te formuleren dat we allen konden delen. Dat lukte verrassend goed, maar het vereiste wel een hoge graad van concentratie om elkaar binnenboord te houden. Nadat we in het Vertrekpunt voor Relivant (zie p. 225) vooral gemeen-

schappelijkheid hadden geformuleerd, hebben we individueel een aantal thema's uitgewerkt. We lieten elkaar vrij om een geluid te laten klinken dat tegen de andere stemmen aanschuurde en van het Vertrekpunt verschilde. In de discussies die volgden, bleek een samenhang te ontstaan die het onderscheid niet uitwiste. Al met al vinden wij mooi of overtuigend wat in dit boek door verschillende stemmen wordt ingebracht. Wij werden daardoor zelf beïnvloed en pasten onze gedachten aan. Soms voegden we bij de gedachten van anderen voor onszelf een bedenking, een voorbehoud of een wijziging toe, of vroegen we ons af of het een wel helemaal met het ander spoort. Wat ons betreft wordt theologie op zo'n manier beoefend en wij nodigen lezers graag uit om daaraan mee te doen.

Dit boek is het resultaat van onze gesprekken. Het begint met een plaatsbepaling die beschrijft waar wij ons kerkelijk en theologisch bevinden. Daarna volgen hoofdstukken die zelfstandig zijn te lezen, maar gezamenlijk een liberale theologie vormen. Ze beginnen met de manier waarop wij onszelf en de wereld begrijpen en met de vraag wat waarheid is. Van daaruit zijn de hoofdstukken over de Geest, Jezus Christus en God geschreven en volgen de delen over de Bijbel, de liturgie, het gebed en de rituelen als speelvelden van geloof. Daarop sluiten twee hoofdstukken aan over de kerk als het geheel van die speelvelden en de manier waarop de kerk in de wereld staat. In de hoofdstukken over geweld, vrijheid, liefde, seks, creativiteit en gastvrijheid wordt verduidelijkt hoe een liberale geloofshouding op verschillende terreinen doorwerkt. Het boek eindigt met het Vertrekpunt voor Relivant waarin staat aangegeven vanuit welke theologische gedachten de bijdragen zijn geschreven. Op die gedachten lopen de bijdragen ook weer uit. Het Vertrekpunt is een wat steile, compacte theologische tekst, die met nadruk niet is bedoeld als beginselverklaring, manifest, belijdenis of iets dat daarop lijkt. Het is een tekst waarin wij de theologische noties samenvatten die ook in de eerdere hoofdstukken tot uitdrukking komen, maar nu zelfstandig en bondig in hun verband zijn neergezet. Het Vertrekpunt wil daarbij niet meer zijn dan het is: een gedeeld punt van waaruit we vertrek-

ken en waar we ook weer bij uitkomen, dat zo een markering vormt en oriëntatie biedt.

In dit boek staan hoofdstukken met soms een meer academisch theologische, soms een meer kerkelijk praktische achtergrond. Die twee horen naar onze mening bij elkaar, al vallen ze niet samen, en de hoofdstukken vullen elkaar juist daarom aan. De verschillende hoofdstukken kunnen op zichzelf gelezen worden. Dat levert hier en daar misschien wel eens een verdubbeling op, maar het biedt vooral voor gesprekskringen ook een voordeel. Wie het boek in gesprekskringen wil gebruiken, kan daarvoor materiaal vinden op de website van de uitgever. Elk hoofdstuk bevat een beknopte literatuurverwijzing voor wie verder wil lezen en verdieping of achtergrondinformatie zoekt. De bibliografische informatie in de literatuurverwijzing is omwille van de leesbaarheid beknopt, maar steeds voldoende om met behulp van een zoekmachine op het internet aan meer informatie of aan het boek zelf te komen.

Relivant komt bijeen vanaf 2013 en bestaat uit Rick Benjamins, Klaas Douwes, Henri Frölich, Wilma Hartogsveld, Arne Jonges, Wilhelm Lagrouw, Alke Liebich, Jan Offringa, Wouter Slob en Sytze Ypma. Voor dit boek is ook Yvonne Hiemstra aangeschoven.

1

Waar wij ons bevinden. Een lokalisatie op de theologische landkaart

De liberale theologie, waarvan de contouren in dit boek worden geschetst, is bedoeld voor mensen die hun eigen weg in denken en geloven zijn gegaan en nog steeds gaan. In een mooi boek *God is niet te vangen. Onorthodoxe gesprekken over veranderend geloof* heeft Jan Offringa (1957) de geloofsweg van veertien van dergelijke mensen opgetekend en van reflecties voorzien. Het zijn mensen die oude zekerheden hebben weggedaan en hun geloof niet verloren, maar daarin nieuwe inzichten terugwonnen hebben. Uit de gesprekken blijkt dat zij zich verbonden voelen met liberaal theologisch gedachtengoed zoals wij dat in dit boek formuleren.

Tot de gesprekspartners in *God is niet te vangen* behoren vogels van diverse pluimage. Dat geldt ook voor onszelf als auteurs. Wij zijn voor het grootste deel geboren na 1960. We zijn opgegroeid in heel verschillende kerken of gemeenten, die orthodox, midden-orthodox of vrijzinnig hervormd waren, gereformeerd of evangelisch. Die kerken waren voor een groot deel bezig met een enorme moderniseringsslag. Kinderen werden toegelaten tot het avondmaal, er kwam een grote openheid voor maatschappelijke kwesties, het vredesvraagstuk werd in de catechese behandeld omdat het wezenlijk bij het geloof hoorde en oecumenisch werd toenadering gezocht tot andere denominaties. Waar die kerken niet moderniseerden, deden wij het zelf wel, in brede studentengemeentes of op andere plaatsen, waarbij de studie van de theologie ons eigenlijk

alleen maar reden temeer gaf voor een open en onderzoekende houding.

Geloof is geen leer

In het boek *Van huis uit protestant. Hoe de leer verdampte en het geloof veranderde* heeft Hans Snoek (1956) vanuit een breed perspectief laten zien hoe de moderniseringsslag doorwerkte in de Gereformeerde Kerken in Nederland. De geloofsleer verdween er als 'God uit Jorwerd'. Tot het begin van de jaren zestig was daar nog duidelijk hoe de wereld eruitzag, met een welomschreven God daarboven, een kerk in het midden en een hemel hierna. In twee generaties verdween dat wereldbeeld echter helemaal. Die verandering zou vooral zijn bepaald door de theologie van Kuitert. Snoek stelt dat het kritische gedachtegoed van negentiende-eeuwse filosofen pas in de tweede helft van de twintigste eeuw via de boeken van Harry Kuitert (1924) doordrong tot het protestantse erf. Hij sluit op die manier aan bij een veelvoorkomend beeld: het geloof bestaat uit uitspraken over de werkelijkheid, die een aanspraak op waarheid maken en samen een leer vormen. Die leer zou tot ver in de twintigste eeuw zijn aangehangen. Na Kuitert (een nieuw jaar nul) zou die leer echter omver zijn gehaald, en daardoor ontstond en ontstaat de bange vraag wat geloof nog kan zijn als het geen geloof meer is in ware uitspraken over de natuurlijke en bovennatuurlijke werkelijkheid.

Het bovengenoemde beeld van de ontwikkelingen en van een leer die volledig samenvalt met het geloof klopt echter niet. Er bestond al veel langer een liberale theologie waarin het moderne denken was opgenomen. In dat perspectief werd een omgang met geloofsvoorstellingen aangehangen zonder dat ze een leer moesten vormen. Zelfs voor de hele christelijke traditie geldt dat denken en geloven altijd bewegelijk zijn geweest. Geloofsvoorstellingen kregen in de meest uiteenlopende situaties steeds opnieuw betekenis doordat ze voortdurend opnieuw zijn geïnterpreteerd met behulp van actuele filosofische ideeën.

Die ontwikkeling loopt van het Nieuwe Testament tot nu. Dat proces van interpretatie is ruwweg sinds de Verlichting echter problematisch geworden, toen de wetenschappen de 'echte' werkelijkheid met empirisch onderzoek gingen beschrijven en daarvan een beeld gaven dat niet langer strookte met christelijke opvattingen. De orthodoxie stelde daar een eeuwige, onveranderlijke, altijd zo geloofde 'christelijke leer' als ware beschrijving van de echte werkelijkheid tegenover. De concurrentieslag met de wetenschap, die zij zo zelf organiseerde, kon ze alleen maar verliezen, en je kunt je hooguit verbazen over het feit dat zo'n verlies in sommige kerken pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd gevoeld.

In de moderne en later vrijzinnige theologie heeft men niet aan de waarde van de wetenschappen getwijfeld en werd gepoogd het geloof een plek te geven in een wetenschappelijk bestudeerde wereld. Een belangrijke gedachte was dat de bewijsbare wereld niet de hele wereld is en dat er ook een niet bewijsbaar, maar erfahrbaar deel van de werkelijkheid bestaat. Geloofsvoorstellingen hebben betrekking op de erfahrbare, innerlijke wereld en zijn daarom wel waardevol, maar nooit waar in wetenschappelijke zin. Van geloofsvoorstellingen is waardevol wat een mens zichzelf kan toe-eigenen, en dat moet je overlaten aan mensen zelf. Die vrijzinnige insteek had naar mijn mening een groter gelijk dan de orthodoxe leer, maar helemaal succesvol bleef ze niet, ook al kende ze aanvankelijk een flitsende start. In de vrijzinnige traditie wordt weleens geopperd dat toch eigenlijk iedereen vrijzinnig zou moeten zijn, omdat je daar kunt geloven zoals je zelf wilt. Dat onderstreept het belang dat de vrijzinnigheid ooit had, maar tekent ook haar tanende urgentie, want iedereen gelooft toch al naar eigen believen en heeft daar geen georganiseerd verband meer voor nodig.

Geloof en geloofsvoorstellingen

Een liberale theologie is een theologie die het evenwicht zoekt tussen geloof en rede, die niet veronderstelt dat geloofsvoor-

11

Gebed na het gebed

Aan Wie het betreft,

Er valt zoveel te bidden, maar starend naar de lege ruimte klap ik dicht. Als ik de handen vouw, mijn hoofd lichtjes buig en de ogen sluit, valt het stil. Ik weet niet hoe ik moet beginnen en ook U neemt niet gauw het eerste woord. Toch ben ik met deze aanzet in feite al met bidden begonnen. Want waar de wil om te bidden opleeft, is het gebed al begonnen. Ik pak het initiatief op, want anders weet ik niet waar onze relatie op den duur zal stranden. Daarom probeer ik het zwijgen te doorbreken en over te gaan in gebed. Al ben ik daar niet zo goed in, maar dat had U vast al opgemerkt. Bidden blijft onwennig. Het is misschien het hele concept van bidden dat me ongemakkelijk maakt. Die opsomming van wensen en verlangens die stuk voor stuk onmogelijk lijken. Bidden voor vrede, bidden voor wie honger lijdt, bidden voor wie ziek is, bidden voor mijn geliefden. Het zit vol goede bedoelingen, maar wat haalt het uit? Alsof U met een almachtige hand zou ingrijpen, laat staan dat ik U daartoe magischerwijs zou kunnen bewegen door mijn gebed. Uiteindelijk moeten we toch zelf de mouwen opstropen om iets gedaan te krijgen. De gevouwen handen laten wapperen. Of ons er op moeilijke momenten bij neerleggen dat het is zoals het is.

Behalve de inhoud van het gebed heb ik vraagtekens bij de adressering. Tot *Wie* bid ik? Of tot *Wat* richt ik mij? Meestal spreek ik U aan met Eeuwige, vaak ook gewoon met God. Een enkele keer uit ik mij in mijn *memmetaal* en noem ik U vertrouwelijk 'Heit' – het scheelt dat U meertalig bent. Ik bid dan wel op die manier, maar dat U een persoon zou zijn lijkt me sterk. Het is bij wijze van spreken dat ik me in persoonlijke

termen tot U richt. Dikwijls gebruik ik heel andere woorden. Abstracte benamingen zoals Grond van het Bestaan, Bron van Leven of Onuitputtelijke Liefde. Maar hoe kan ik praten met een abstractie? Ik neem daarom al vlot weer mijn toevlucht tot de tweede persoon enkelvoud. U ziet het, ik ben allerm minst zeker van wat ik op de envelop van mijn gebed aan U zou moeten schrijven. Maakt het voor het gebed wat uit, vraag ik mij af. Wat denkt U, is het nog bidden als ik de envelop blanco zou laten? Als ik de blanco envelop zelfs vanbinnen leeg zou laten? Gaat bidden niet eerder om een houding dan om inhoud? Wat maakt een gebed nou tot een gebed? Wat *is* bidden eigenlijk? Met al deze vraagtekens is het geen wonder dat ik het maar wat lastig vind hoe te bidden. Die horden zijn volgens mij maar op één manier te passeren: door eenvoudigweg met het bidden te beginnen. Al blijft het tot Wie of tot Wat een mysterie, dat weerhoudt mij er niet van met U te praten.

Alsof het om een schietgebedje gaat, zo zou ik mijn gebed er graag uit willen flappen. Zoals een opgelucht 'Mijn God!' van de automobilist die rakelings langs een tegenligger scheert, een verzuchtend 'Help mij!' van een scholier die halverwege het examen vastgelopen is. De spontaniteit van die roep tot U, die tracht ik op het spoor te komen, biddenderwijs. Want daarin ligt, geloof ik, de bron van het gebed.

In het spontaan gebed leg ik een lijntje met U. Tenminste, die indruk krijg ik. Die spontaniteit is totaal anders dan het sleurgebed. U kent het wel, het 'Heerzeegspijsamen' voorafgaand aan het eten. Ik kan me voorstellen dat U daar geen oor voor heeft. Of je nu orthodox of vrijzinnig bent, bij sleur krijgt iedereen bedenkingen. Dan verliest het gebed zijn kracht. Maar hoe zit het dan met rituele gebeden, op vaste tijden, in vaste woorden? Waar ergens tussen sleur en spontaniteit kan ik die plaatsen? Ik denk bijvoorbeeld aan het ritme van de islamitische salat. Voor het eerst kwam ik er lijfelijk mee in aanraking op een stedentrip naar Istanbul. Vijfmaal daags schalt daar de karakteristieke zang van de muezzin door de straten, met de woorden 'Haast u naar het gebed.' Hoewel het drukke stadsleven zich verder haast, knijpt een enkeling ertussenuit. Het viel

Over de auteurs

RICK BENJAMINS (1964) studeerde theologie in Groningen en Marburg. Hij promoveerde in 1993 op een studie naar de theoloog Origenes. Hij was predikant in Middelstum-Huizinge, de streekgemeente Maas en Waal, en Heemskerk. Nu is hij docent dogmatiek aan de Protestantse Theologische Universiteit en bijzonder hoogleraar vrijzinnige theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef onder andere *Een zachte soort van zijn. Drie manieren om van God te denken: Plotinus, Rilke, Jonas* (2003) en *Een en Ander. De traditie van de moderne theologie* (2008).

KLAAS DOUWES (1987) studeerde aan de Evangelische Theologische Faculteit en de Katholieke Universiteit Leuven, en aan de Protestantse Theologische Universiteit in Kampen en Groningen. Hij is sinds 2015 predikant van de vrijzinnige Regentessekerk in Apeldoorn.

HENRI FRÖLICH (1974) studeerde theologie aan de Theologische Universiteit Kampen en deed rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen, met als hoofdvak recht en religie. Hij was eerder predikant in Stedum en Ten Post en is nu predikant met bijzondere opdracht voor de Vereniging van Vrijzinnig Protestanten in Noord-Holland. Hij schreef mee aan het *Doorns Evangelie. Marcus opnieuw* (2014).

WILMA HARTOGSVELD (1967) studeerde aan de Theologische Universiteit Kampen. Zij was eerder predikant in Haaksbergen-Buurse en is nu verbonden aan de protestantse

gemeente Schaarsbergen. Van 2010 tot 2015 was zij voorzitter van Op Goed Gerucht, beweging van moderne protestantse theologen. In 2010 schreef ze *Dagelijks geloven. Vormgeven aan geloven vandaag*. Ook schreef zij mee aan de *Doornse Catechismus. Oude vragen, nieuwe antwoorden* (2010) en het vervolg daarop.

YVONNE HIEMSTRA (1975) studeerde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij was docent ethiek en godsdienstwetenschap bij diverse hbo-opleidingen en is nu als predikant verbonden aan de doopsgezinde/remonstrantse gemeente van Dokkum. Daarnaast is zij werkzaam als museumconsulent voor 29 musea in Noordoost-Friesland (stichting Markant Friesland). Ook werkt zij in Groningen aan een proefschrift over vrijzinnige theologie. In 2013 schreef zij samen met Heine Siebrand de bundel *Voetangels en Klemtonen*.

ARNE JONGES (1944) studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in Nijmegen op een proefschrift over de godsídee bij Edmund Husserl. Hij was werkzaam in het voortgezet onderwijs in Breda en was als predikant verbonden aan de vrijzinnig protestantse Houtrustkerk in Den Haag. Hij publiceerde onder andere *Alsof het zo is... Doen, geloven, denken* (2006) en het essay *Redelijk geloven* (2015). Als emeritus predikant gaat hij met enige regelmaat voor in kerkdiensten. Verder geeft hij cursussen over theologie en filosofie.

WILHELM LAGROUW (1974) studeerde na zijn opleiding aan de School voor Journalistiek theologie aan de Universiteit Utrecht en aan het Remonstrants Seminarium. Zijn predikantsopleiding rondde hij af aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij gaat als gastpredikant voor in geloofsgemeenschappen van vrijzinnige signatuur. Daarnaast is hij verbonden aan De Linker Wang, platform voor geloof en politiek.

ALKE LIEBICH (1963) studeerde theologie in Jena (Duitsland), Praag en Amsterdam en is afgestudeerd aan de Vrije

Universiteit van Amsterdam. Zij was eerder predikant in de protestantse gemeentes van Rijswijk (Zuid-Holland) en Oss. Nu is zij verbonden aan de vrijzinnige geloofsgemeenschap Johanneskerk in Amersfoort.

JAN OFFRINGA (1957) studeerde theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij was predikant in 's-Graveland en Veenendaal-West en is nu verbonden aan de protestantse gemeente De Voorhof te Kesteren. Van 2005 tot 2010 was hij voorzitter van Op Goed Gerucht. In 2008 schreef hij *Na een gezonde geloofscrisis. Over modern geloven*. Met Evert van Baren en andere gemeenteleden schreef hij *God is niet te vangen. Onorthodoxe gesprekken over veranderend geloof* (2014).

WOUTER SLOB (1965) studeerde theologie en filosofie in Groningen. Hij is predikant van de protestantse gemeente Anloo-Zuidlaren en bijzonder hoogleraar Protestantse Kerk, Theologie en Cultuur aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2002 promoveerde hij op een proefschrift over normativiteit en waarheid in postmoderne context dat in handelseditie verscheen onder de titel *Dialogical Rhetoric. An Essay on Truth and Normativity After Postmodernism*. In 2014 was hij samen met Herman Paul redacteur van de bundel *Zelfontplooiing. Een theologische peiling*.

SYTZE YPMA (1962) studeerde theologie aan de universiteiten van Tilburg en Groningen. Hij was predikant in Thesinge-Garmerwolde en Oost-Terschelling. Nu is hij als predikant verbonden aan de protestantse gemeente van Scharnegoutum-Loënga. Hij promoveerde in 2001 op het proefschrift *Tussen God en gekte. Een studie over zekerheid en symbolisering in psychose en geloven*. In 2008 verscheen van zijn hand *Geloven als antidepressivum*.

Register van namen en begrippen

- Aandacht 75, 129, 170-173, 229
 Achterhuis, Hans 169, 173, 175, 224
 Adriaanse, Han 142
 Alblas, Ad 193
 Allan, Machteld 205
 Allen, Barry 60
 Ambrosius 117
 Anatheïsme 39
 Anbeek, Christa 147
 Anders, Bas 199
 Anderson, Paul 165
 Antropoceen 209
 Aristoteles 54, 60
 Armstrong, Karen 174, 193
 Atheïsme 38, 53, 160
 Augustinus, Aurelius 110, 117, 118, 179, 191
 Autonomie 179, 182
Avoda 78
 Avondmaal 13, 128, 129, 142-146

 Balthasar, Hans Urs von 137
 Baren, Evert van 41
 Barnard, Marcel 111, 130, 131
 Barnard, Tjaard 147
 Barth, Karl 24, 25, 40, 91, 100, 111
 Beck, Ulrich 164, 174
 Begrijpen 20-22, 30, 33, 34, 39, 45-50, 228

 Belichamen 31, 90
 Benjamins, Rick 100, 184
 Benson, Ophelia 60
 Berg, Floris van den 60
 Berkel, Klaas van 112
 Berkhof, Hendrik 184
 Berkvens-Stevelinck, Christiane 193
 Bestemming 178-181, 227
 Bidden 77, 78, 133-137, 153
 Bijbel 24-28, 39, 48, 51, 56, 58, 65, 68, 75, 103-112, 115-122, 131, 150, 151, 158, 162, 182, 188, 189, 204, 211, 218, 226
 Bloch, Ernst 224
 Boeddha 83
 Boer, E.A. de 204
 Boer, Theo de 51, 131
 Bolweg, A. 205
 Borg, Marcus 81, 91, 122, 158, 165
 Borger-Koetsier, Guda 91
 Borgman, Erik 165
 Botton, Alain de 155, 200, 201, 203, 205
 Brein 177, 184
 Bremmer, Jan 205
 Brom, Luco van den 111
 Bronswijk, Alfred 77
 Brueggemann, Walter 26, 27, 40, 122
 Brümmer, Vincent 137

- Buitenwerf-van der Molen,
Mirjam 137
- Bultmann, Rudolf 17, 18, 25, 40,
91, 100
- Calvijn, Johannes 179
- Capelleveen, Jan van 122
- Caputo, John 34, 40, 60, 91, 100,
138, 219, 224
- Chatelion Counet, Patrick 79
- Chesed* 78
- Christus 66-68, 74-81, 83-91,
126, 129, 143, 145, 150, 151, 192,
208, 218, 227
- Clayton, Philip 165
- Cliteur, Paul 167
- Cobb, John 100, 215
- Confucius 83
- Congar, Yves 70
- Creativiteit 35, 36, 91, 163, 207-
215, 226
- Cultuurpessimisme 157
- Dalferth, Ingolf 91
- Darwin, Charles 107, 162, 165,
180
- Dawkins, Richard 60, 162, 167
- Dekker, Gerard 150, 154
- Dekker, Wim 154
- Derrida, Jacques 34, 111, 219,
224
- Descartes, René 56
- Determinisme 177, 178, 180-
182
- Dialog 78, 118, 119, 157, 158,
162-165, 226
- Dilthey, Wilhelm 20, 21, 31, 40,
46, 51, 225
- Dingemans, Gijs 28, 29, 40, 70,
184, 208, 215
- Discriminatie 64, 159, 171, 220
- Dode Zeerollen 107, 112
- Doesburg, Johan 115
- Dohmen, Joep 215
- Don Juan 87
- Doop 129, 142-144, 146
- Dostojevski, Fjodor Michailovitsj
80
- Drewermann, Eugen 118, 122
- Dunn, James 70
- Duyndam, Joachim 193
- Ecclesiologie 150
- Ecomodernistisch Manifest 209
- Eijk, Wim 104
- Embryoselectie 212
- Epperly, Bruce 215
- Erkenning 33, 152, 169-175,
189, 190, 202, 203, 220-223, 229,
230
- Ethiek 191, 226
- Eugenetica 212
- Evangelie 17, 18, 66, 67, 76-79,
87-90, 154, 159, 160, 169, 218,
220
- Evolutie(theorie) 35, 36, 44, 45,
107, 120, 161, 162, 165, 180, 208,
214
- Faust 83, 87
- Flusser, David 81
- Fokkelman, Jan 122
- Fonvizina, Natalia 80
- Foucault, Michel 213, 214
- Freud, Sigmund 23, 95
- Fromm, Erich 193
- Fukuyama, Francis 170, 175
- Gadamer, Hans-Georg 21, 22,
40, 51
- Gast 219, 221
- Gastheer 219, 221
- Gastvrijheid 10, 175, 190, 217-
224
- Geerlings, Erik-Ward 115
- Geertz, Clifford 31

- Geest 17, 21, 48, 63-70, 78, 79, 91, 110, 116, 122, 161
- Geestelijke ruimte 74, 77, 78, 127
- Geloof 13-19, 37-39, 46-49, 53, 58, 60, 69, 80, 84, 91, 93, 95, 109, 115-119, 128, 134, 137, 142-147, 150-154, 159, 162, 174, 178, 183, 184, 188
- Geloofsvoorstellingen 14-19, 143
- Gemeenschap 30, 31, 70, 86, 87, 117, 122, 145, 150-154, 163, 183, 208, 229, 230
- Genade 30, 214
- Gerechtigheid 69, 222, 227
- Geslachtsdrift 200
- Geweld 119-121, 167-175
- Geweten 77, 221
- Gilgamesh-epos 109
- Girard, René 168, 169, 175
- God 13, 14, 18, 24-26, 28, 30-41, 43, 49, 53-60, 63-70, 74, 75, 77, 78, 83-91, 93-100, 103-111, 115, 116, 118, 120-122, 126, 127, 133-138, 142, 145, 147, 150-152, 155, 158, 160-165, 167, 173-175, 177-184, 187-194, 201, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 224, 225-230
- Godsbeeld 94, 121
- Graf, Friedrich Wilhelm 154, 155
- Gray, John 211
- Grenz, Stanley 70
- Grey, Aubrey de 211
- Grieks 103
- Griffin, David 215
- Grondtekst 103, 105, 107, 108, 110
- Groot, Ger 126-128, 131
- Grün, Anselm 81, 215
- Gude, René 155
- Haft, Lloyd 120
- Halik, Tomas 60
- Hamlet 83, 87
- Harris, Sam 174
- Hartshorne, Charles 100
- Hauerwas, Stanley 29, 40, 154, 165
- Haught, John 163, 165
- Hebreeuws 103, 117
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 17, 40, 170, 175
- Heidegger, Martin 21, 22, 40, 51, 59
- Heijne, Bas 211, 215
- Heitink, Gerben 154
- Hendriks, Jan 154
- Hendrikse, Klaas 60
- Henriksen, Jan Olav 91
- Hermeneutiek 19-25, 29, 33, 40, 50, 51, 111
- Heschel, Abraham Joshua 135, 137
- Hillesum, Etty 187, 188, 190, 193
- Hitchens, Christopher 167, 174
- Hobson, Theo 131, 141, 144, 145, 147
- Homo sapiens* 208
- Homoseksualiteit 161, 198
- Honneth, Axel 170, 171, 175
- Hooykaas, I. 143, 147
- Houtepen, Anton 165
- Hozier 149, 153
- Hugenholtz, P.H. 143, 147
- Huijjer, Marli 217
- Humaniteit 17, 26, 151-153, 183, 208, 214, 228-230
- Icoon 77, 81
- Identiteit 32, 41, 59, 79, 112, 168, 181, 203
- Immanentie 163, 226, 227
- Immink, Gerrit 147

- Incarnatie 85, 227, 228
 Inhabitatie 227
 Innerlijke kracht 188
 Innerlijke vrijheid 183, 184
Intelligent Design 162
 Intelligentie 207, 208
 Interpretatie 15, 19-23, 26-29,
 40, 47, 48, 56, 103-106, 111, 119,
 121, 130, 228
 Intimiteit 69, 203, 204

 Jaspers, Karl 83
 Jeanrond, Werner 194
 Jezus 43, 66, 67, 73-81, 83-91,
 115, 118-120, 143-147, 150, 159,
 161, 169, 173, 174, 183, 189, 208
 Jezusruimte 75-81
 Jodenhaat 120
 Jonas, Hans 100, 224
 Jüngel, Eberhard 100, 191, 193

 Kaaij, Edward van der 76
 Kant, Immanuel 16, 17, 19, 40
 Kaufman, Gordon 34-36, 40, 91,
 208, 215
 Kearney, Richard 39, 41, 100,
 219, 224
 Keij, Jan 193
 Keizer, Bert 184
 Kennedy, James 154
 Kenosis 227
 Kerk 14, 29, 30, 31, 45, 53, 56-
 58, 65, 74, 85, 103, 104, 122, 130,
 141, 143, 144, 147, 149-155, 157-
 165, 182, 198, 204, 208-214, 230
 Kerkdienst 9, 125-127, 137, 149,
 151
 King, Martin Luther 64, 65
 Klimaatcrisis 163, 209, 212
 Klouwen, Wouter 111
 Kolk, Herman 184
 Koninkrijk 30, 31, 74, 118, 147,
 152, 230

 Kruijff, Gerrit de 223
 Kruis 18, 25, 48, 66, 85, 90, 173
 Kuhn, Karl Allen 122
 Kühn, Ulrich 90
 Kuitert, Harry 14, 68, 70, 154
 Küng, Hans 154, 165
 Kunst 17, 35, 46, 89, 212, 213
 Kuyper, Abraham 147

 Laar, Tjeerd van de 184
 Lamme, Victor 184
 Lange, Frits de 111
 Lau, Thé 164
 Leeuwen, Marius van 122
 Lenoir, Frédéric 215
 Levenshouding 30, 79, 152, 163,
 188, 189, 229
 Levenskunst 213-215, 226
 Levinas, Emmanuel 172, 192,
 193
 Lewin, Kurt 224
 Liberaal 13-16, 19, 23-25, 27-36,
 70, 74, 131, 141-147, 160, 201,
 202, 214
 Liefde 18, 69, 70, 73, 78-80, 88,
 90, 110, 120, 149, 160, 171, 184,
 187-194, 200, 202, 205, 208, 220,
 221, 230
 Liekens, Goedele 199
 Lijdensverhaal 115, 120
 Lindbeck, Georg 29, 41
 Liturgie 78, 125-131, 141, 151
 Lohr, H.C. 143, 147
 Luther, Maarten 20, 56, 103

 Macchia, Frank 70
 Manenschijn, Gerrit 100, 174,
 204
 Marion, Jean-Luc 81, 193
 Marx, Karl 23, 95
 Massavernietigingswapens 54
 Melancholie 213
 Menselijke waardigheid 187

- Menswetenschap 44
 Merkel, Angela 217, 218
 Merton, Thomas 137
 Merz, Annette 91
 Millbank, John 30, 41
 Millet, Catherine 204
 Mimetische begeerte 168, 169
 Miskotte, Kornelis Heiko 137
 Modern 14, 15, 17, 24, 27, 29,
 45, 53, 55, 56, 83, 105, 111, 116,
 135, 141-146, 157-159, 163, 177-
 180, 198, 207, 208, 225, 228
 Mol, Arie de 115
 Moltmann, Jürgen 81
 Mosselmans, B.J.C. 144
 Mystiek 69
 Mythe 22, 47, 49, 50, 76

 Naastenliefde 78, 88, 172, 188-
 193, 230
 Natuur 28, 35, 100, 207-212, 228
 Natuurwetenschap 20, 43, 44,
 45, 46, 162, 163
 Nietzsche, Friedrich 23, 54, 56,
 57, 95
 Nieuwe Testament 15, 18, 49,
 78, 90, 108, 150, 159
 Nieuwpoort, Ad van 111
 Nihilisme 19, 214
 Nissen, Peter 164
 Noordmans, Oepke 130

 Obama, Barack 209
 Objectiviteit 21, 56, 57
 Offringa, Jan 13, 38, 41
 Onverschilligheid 53, 160, 192
 Oomen, Palmyre 184
 Openbaring 67, 78, 103, 144, 158
 Opstanding 18, 25, 49, 58, 66,
 85, 90
 Opzoomer, Cornelis 180
 Oriëntatie 35-37, 157, 180, 227
 Origenes 179

 Orthodox 13, 23, 24, 134, 154
 Ottati, Douglas 35, 41
 Oude Testament 107, 109, 150,
 183, 189
 Ouweneel, Willem 204
 Overspel 199, 200-204

 Paas, Stefan 100
 Paradigma 158, 159
 Pascal, Blaise 73
 Paul, Herman 165
 Paus Franciscus 209
 Peacocke, Arthur 163, 165
 Peels, Rik 100
 Perspectivisme 57
 Peterson, Michael 60
 Philipse, Herman 100
 Pluralisme 56, 106, 158
 Pluriformiteit 29, 36
 Polkinghorne, John 70
 Poorthuis, Marcel 193
 Popovic, Mladen 112
 Postmodern(isme) 24, 26, 27,
 29, 32-37, 57, 91, 106, 130, 131,
 158, 204
 Powell, Colin 54, 55, 57
 Predestinatie 179
 Predikant 76, 111, 128, 130, 144
 Procestheologie 100, 208, 215
 Prostitutie 202
 Protestantisme 103, 129
 Protestantse Kerk in Nederland
 76, 130, 150
 Psychofarmaca 212
 Psychologie 44, 118

 Raad van Kerken 209
 Raschke, Carl 60
 Razor, Paul 35, 41
 Ratzinger, Joseph 81
 Reformatie 56, 86, 105
 Respect 162, 171, 172, 187, 221-
 223

- Ricœur, Paul 22, 23, 40, 41, 51
 Rijst, René van der 111
 Ritueel 32, 39, 78, 79, 88, 126-129, 141-147, 151, 152, 154
 Roest, Henk de 154
 Roland Holst, Henriëtte 174
 Romeinse Rijk 117, 161
 Roukema, Riemer 81
 Ruiten, Jacques van 112
- Sacrament 50, 79, 128-130, 141-147, 153
 Sandel, Michael 212, 215
 Savulescu, Julian 211, 212
 Scepticisme 19, 55
 Schegget, Bert ter 224
 Schepping 43, 99, 107, 116, 117, 162, 165, 188, 228
 Schillebeeckx, Edward 81, 155, 165
 Schiller, Friedrich 126
 Schleiermacher, Friedrich 16, 17, 31, 41, 47, 51
 Schmid, Wilhelm 213, 215
 Scholten, Jan Hendrik 180
 Schütz, Alfred 224
 Schweitzer, Albert 74
 Scruton, Roger 202, 203, 205
 Secularisatie 29, 38, 161
 Seculier 8, 16, 31, 38, 39, 41, 58, 187
 Seks 10, 149, 160, 197-205
 Simonis, Ad 157
 Slob, Wouter 194
 Slors, Marc 184
 Smedes, Taede 165
 Smelik, Piet 193, 215
 Snoek, Hans 14, 41
 Socrates 83
 Staaïj, Kees van der 199
 Standaert, Benoit 78, 81
 Stangroom, Jeremy 60
 Stark, Ciska 111
- Stoker, Wessel 111
 Strauss-Kahn, Dominique 197
 Subjectiviteit 44, 47, 56, 57
 Swaab, Dick 177, 178, 184
 Swinburne, Richard 100
 Symbool 22, 23, 28, 33, 36, 47-50, 151
- Tanner, Kathryn 91
The Scene 164
 Theissen, Gerd 91
 Theologie 13-16, 19, 23, 24, 28-36, 45, 46, 57, 58, 69, 70, 91, 104, 105, 109, 129, 131, 141-144, 147, 150, 154, 157, 162, 163, 165, 178, 184, 194, 204, 208-215, 218, 224-226
 Thomas, Robert 111
 Thora 78
 Tigcheler, Jo 81
 Tillich, Paul 18, 41, 47, 48, 49, 51, 70, 182
 Toekomst 26, 98, 109, 116, 118, 146, 147, 154, 210, 228
 Toneel 83, 84, 115, 119
 Tongeren, Paul van 213, 215
 Tracy, David 83, 165
 Traditie 14, 15, 16, 23, 24, 27-29, 34, 37, 39, 45, 48, 65, 68, 84, 85, 105, 111, 116, 117, 118, 128, 130, 141-147, 152-154, 159, 173, 179, 184, 213, 214, 225-230
 Transcendentie 163, 226, 227
 Transformeren 59, 77
 Tranströmer, Tomas 138
 Triniteit 66-70
- Uden Masman, H. 147
 Urgenda 209
- Vattimo, Gianni 60
 Vedder, Ben 111
 Veiligheidsraad 54

- Velde, Koert van der 53, 60
 Verantwoordelijkheid 27, 59,
 167, 177, 178, 182, 184, 187, 192,
 198, 202, 203, 208, 221, 223
 Verenigde Naties 209
 Verplaetse, Jan 184
 Vertrekpunt voor Relivant 65,
 85, 97, 152, 153, 157, 161, 163,
 183, 189, 208, 225
 Verzoening 90
 Vluchteling 76, 119, 171, 175,
 190, 217, 218, 221-223
 Voerman, Sander 184
 Vooroordeel 180, 218
 Vooruitgangdenken 180
 Voorzienigheid 179
 Vosper, Gretta 138
 Vrede 69, 78, 120, 133, 136, 154,
 168, 174, 189
 Vreemdeling 160, 217, 218, 220,
 221, 224
 Vrije wil 177-181, 184
 Vrijheid 18, 28, 45, 119, 126,
 160, 167, 172, 177, 179-184, 189,
 192, 213, 214
 Vroom, Henk 111
- Waarheid 14, 17, 27, 28, 53-60,
 67-69, 76, 80, 105, 106, 116, 120,
 122, 143-145, 151, 159, 164, 189,
 191, 192, 208, 213, 225, 227, 230
 Waarheidsclaim 57
 Wallet, Bart 165
 Weerstand 152, 190, 191, 220-
 222
 Weil, Simone 172
 Welker, Michael 69, 70, 91
 Wereld, 14-39, 43, 45, 46, 58,
 64-66, 68, 74, 78, 84-91, 93-100,
 116, 119, 120, 126, 127, 136, 137,
 150-154, 157-165, 172-174, 178-
 183, 187, 193, 208-215, 225-230
- Wereldbeeld 14, 28, 30, 35, 36,
 43, 95, 180, 181
 Weren, Wim 122
 Wetenschap 15, 35, 44-46, 58,
 76, 112, 157, 158, 160-163, 165,
 225, 228
 Whitehead, Alfred North 100
 Wieringa, Tommy 175
 Wiesel, Elie 73, 171
 Wikstrom, Erik Walter 136, 137
 Wittgenstein, Ludwig 31, 145
 Wonder 9, 50, 134, 182, 203
 Wouters, Cas 205
- Yalom, Marilyn 205
 Young, Amos 70
- Zelfreflectie 159, 164, 213
 Zonde(val) 22, 85, 87, 149, 163,
 183, 204
 Zondebok 168, 169, 175
 Zuurmond, Rochus 150
 Zwiep, Arie 51, 111